

РОЗВІДКИ

УДК 94(477.51–2) : 343.253 “1920/1922”

Тамара Демченко

“РОЗСТРІЛЯНІ ГПУ”

*“Вся наша культура стоїть на хибних засадах.
Вся історія, якої нас учать, складається з лементу –
дедали оглушливішого, і вже з трудом розрізняльного –
навзаєм себе перекрикуючих голосів: Я є! Є! Є!..
Я – такий-то, зробив те-то – і так до нескінченности...
Але всі ці голоси насправді лунають на тлі вигорілих
пустот – на тлі мовчання тих, кого позбавили
змоги крикнути “Я є!”: заклапили рота,
перерізали горло, спалили рукопис...
Ми не вміємо чути їхнього мовчання, живемо так,
ніби їх просто не було. А вони були. І наші життя
зліплені і з їхнього мовчання також”.*

Оксана Забужко. Музей покинутих секретів.

У статті в контексті історії України початку 20-х рр. ХХ ст. аналізуються записи загсівських книг померлих м. Чернігова про жертви розстрілів ВЧК (1920 – 1922 рр.), наводяться дані про їхній вік, стать, національність, соціальний статус, визначаються дати страт.

Ключові слова: масові розстріли, ВЧК – ГПУ, метричні книги, терор, селянські повстання.

Назва розвідки не є даниною жанрові трилера – це точна формула причини смерті, вказана у формулярі про смерть осіб, розстріляних у Чернігові у 1920 – 1922 рр. Відповідні записи у метричних книгах про смерть розпочинаються 12 жовтня 1922 р.¹ і завершуються 22 грудня того ж року². Вони вносилися до книг впереміжку із мешканцями Чернігова, котрі померли власною смертю від хвороб, нещасних випадків тощо. Загальна кількість розстріляних осіб – 384 – дає підстави для твердження про масовий характер репресій.

Ці страти ніколи не були секретом, хоча й відкрито про них говорити боялися. Відомі тільки згадки у закордонних виданнях. Так, В. Дубровський (1897 – 1966) на основі власних спогадів у белетризованій формі відтворив трагічні обставини страти батька і сина Бакуринських³. Донька В. Хижнякова – М. Чорносвітова (1875 – 1970) – через багато років повідомила С. Мельгунову про масові страти у Чернігові 1919 та 1921 рр.⁴ Деякі з прізвищ, названих нею, а також М. П. та У. А. Савицькими (усього 42), містяться і в аналізованому документі. Але сучасники не уявляли, звичайно, ні справжніх причин розстрілів, ні їхніх масштабів; усю правду, мабуть, знали тільки ті, хто керував катами, та безпосередні виконавці страти, але вони мовчали... Це мовчання вовків було перерване лише один раз: наприкінці 1922 р.

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Як відомо, до революції облік померлих провадився у консисторських книгах, які велися у кожній православній церкві, та відповідних документах інших конфесій. Після декрету про відділення церкви від держави ці обов'язки перейшли до державних органів, які одержали назву ЗАГС (запис актів громадянського стану). Записи про народження, одруження, розлучення і смерть радянських громадян робили на спеціальних бланках, які порічно зводили в окремі книги. Бланк реєстрації акту смерті упродовж нетривалого існування радянської влади змінювався декілька разів і на час записування даних про розстріляних ОГПУ мав “шапку” (наводимо мовою оригіналу):

“У.С.С.Р. Народный Комиссариат Внутренних Дел

Под. отдел Записей Актов Гражданского Состояния при Черниговском Исполкоме губ. *Черниговской* уезда *Черниговского* волости – села – города *Чернигова*”

Запись о смерти

Общий порядковый номер. Мужского пола. Женского пола.

Число и месяц совершения записи”

та складався з таких граф:

“1. Пол умершего.

2. Фамилия, прозвище, имя, отчество

3. Возраст: время рождения год, месяц, число

4. Время смерти: 192 года, месяц, число

5. Место смерти: губерния, уезд, волость, селение, хутор, город; милицейский участок: улица, дом №. Если лицо умерло в больнице, то указать адрес больницы

6. Постоянное местожительство умершего: губерния – уезд – волость – селение – хутор – город; милицейский участок: улица, дом №

7. Национальность

8. Семейное положение умершего: (холост, женат, вдов, разведен, девица, замужняя, вдова, разведенная)

9. Род занятий (профессия, ремесло, должность, положение в промысле; хозяин, рабочий)

10. Причина смерти: по медицинскому свидетельству, по опросу родственников или свидетелей, если не представлено медицинского свидетельства

11. Фамилия, имя, отчество врача, выдавшего свидетельство о смерти, а также номер свидетельства

12. Кем сделано заявление о смерти (указать подробный адрес)

13. Место погребения

14. Особые примечания

Подпись лица, сделавшего заявление

Подпись должностных лиц, совершивших запись

Заведующий

Секретарь”⁵.

Відразу зауважимо, що в усіх проаналізованих нами формулярах у графі 10 було записано “розстріляний(а) ГПУ”; в абсолютній більшості документів у графі 11 зазначено “губподзагс № 2610 от 25 VII 22 г.”, що, мабуть, можна розшифрувати як вихідний номер та дату документа, на основі якого були зроблені записи; у графі 12, як правило, вказувалося – “губподотд. ГПУ”; а місцем поховання (графа 13) названо “міське кладовище”.

Записи зроблені неохайно, з численними пропусками у перших десяти графах. Тепер уже неможливо установити – чи відсутність інформації про прізвища, роки народження, національну приналежність, фах тощо зумовлена неакуратним заповненням розстрільних списків у в'язниці, чи до нього долучилася й байдужість діловодів загсу, для яких це була передусім понаднормова робота, адже дані про розстріляних становили 23,8% від загальної кількості померлих у Чернігові протягом 1922 р. (1611 осіб).

Ймовірно, Чернігівське ДПУ отримало наказ занести прізвища усіх розстріляних до загівських книг про смерть. Причини такого розпорядження нам не відомі. Тогочасне діловодство не збереглося. Водночас важко уявити, що чернігівські чекісти вирішили на власний розсуд вписати імена своїх жертв до списків померлих. Очевидно, вони отримали наказ із Харкова. Про це свідчить і наявність відповідного посилання у графі 11. Однак сучасна наукова література дає підстави для деяких припущень. Річ у тім, що причина смерті – “розстріляні ГПУ” – не зовсім відповідає тогочасним реаліям. Насправді все це – жертви ВЧК та її філії в Україні – ВУЧК. Державне політичне управління (україномовна назва так рідко застосовувалася на практиці, що сучасні дослідники воліють вживати аббревіатуру від російськомовної назви – ГПУ) було створено при НКВС УСРР постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. після того, як у лютому того ж року відповідна постанова була ухвалена у Москві. В обох випадках скасовувалася ВЧК та ВУЧК⁶. Важливо підкреслити, що, згідно з намірами реформаторів, “діяльність ГПУ повинна була проходити під наглядом прокуратури”⁷, що дає підстави для твердження про спробу здійснити певний облік розстріляних, зіставивши їх із загальними втратами населення. На користь даного припущення працює ще одне спостереження: до метричних книг заносилися не всі жертви чекістських розстрілів, а тільки ліквідовані у проміжку від лютого 1920 по початок березня 1922 рр., тобто тоді, коли радянська влада вже остаточно утвердилася в краї, а ВУЧК була підпорядкована московським очільникам.

Як відомо, цей “каральний меч революції” був заснований 3 грудня 1918 р., а 23 липня 1919 р. скасований. У науковій літературі усталилася думка, що на цей крок пішли внаслідок прагнення московського керівництва “постійно і реально контролювати ситуацію в Україні, розставляти своїх людей на вирішальних ділянках”⁸. Інші автори вважають, що розформування сталося через те, що діяльність ВУЧК “дуже часто слугувала причиною повстань селян”⁹. Ймовірно, що, хоча незалежність українського ДПУ від керманічів на Луб’янці була позірною, а створення у листопаді 1923 р. Об’єднаного ГПУ при РНК СРСР остаточно підпорядкувало місцеві відділи Москві, а не Харкову¹⁰, проте деякі керівники республіканської прокуратури, юстиції вирішили скористатися шансом і спробувати розібратися, кого ж розстрілювали чекісти, зокрема в Чернігівській тюрмі. Вищенаведені графи спеціальних бланків про смерть, встановлені для всієї України, створювали для цього прекрасну можливість: вони не передбачали найважливішого для каральних органів питання “за що?”, але давали максимум інформації про людський вимір втрат.

Органи загсу перебували у відомчій залежності від Наркомату внутрішніх справ. Доступ до їхніх даних був обмеженим, і все ж таки внесені до загального реєстру померлих у Чернігові особи, розстріляні ВУЧК, ставали ближчими до загалу, їхня втрата для соціуму стала очевиднішою, а методи “роботи” органів – значно прозорішими...

Метою даної розвідки є з’ясування на основі аналізу вищеназваного джерела узагальнених даних щодо статі, віку, соціального становища, національності та місця постійного помешкання страчених. Автор свідомо уникає називати прізвища людей, сподіваючись, що повні дані цих зловісних бланків колись таки будуть оприлюднені у книзі “Реабілітовані історією” або подібному виданні. У статті також робиться спроба прокоментувати узагальнені відомості із “смертних” книг в контексті реалій історії України початку 20-х рр. ХХ ст.

Дати розстрілів припадають на період з 9 лютого 1920 р. по 4 березня 1922 р. включно. Цього останнього дня було страчено 27 осіб¹¹. У 1920 р. розстріли провадилися з лютого по грудень включно, за винятком листопада – всього зафіксовано 34 розстрільних дні. Кількість страчених коливалася від однієї особи до 18. Воистину чорним став для мешканців Чернігівщини вересень 1920 р.: 7 числа було знищено 18 осіб, страти провадилися 17, 20, 21 і 28 вересня – загалом було вбито 31 людину. Всього за 1920 р. чекісти стратили у Чернігові 127 душ (у двох випадках у книгах загсу записи про день смерті не вказані). У 1921 р. страчували щомісяця. У “роботі” чекістів можна помітити певне “удосконалення”: зменшується загальна кількість

розстрільних днів (31 проти 34 у попередньому році), але зате зростає число людей, що загинули у такий страшний спосіб протягом одного дня. Упродовж 1921 р. у Чернігові було розстріляно 224 особи. Найбільша кількість страчених припадає на перший літній місяць – тільки 6 червня смерть від чекістської кулі прийняло 33 душі, а всього впродовж місяця загинуло 42 особи; у серпні – 31, листопаді відповідно 29, грудні – 28. Таким чином, є всі підстави говорити про масовий характер репресій. Якщо у 1920 р. на один розстрільний день припадало в середньому по 4 душі, то в 1921 р. – 7. Виходить, що упродовж цілого календарного місяця у порівняно невеликому місті, у країні, яка принаймні формально не вела зовнішніх воєн, щодня гинуло від кулі, випущеної з чекістського нагана чи рушниць, 7 чоловік.

Жінок серед страчених ми нарахували 16 – 4,2% від загального числа. За винятком якоїсь нещасної поміщиці 54 років із “Глуховського уезда”¹² (до речі, це єдиний запис із зазначенням цієї “контрреволюційної” верстви, більше, якщо вірити загівським записам, у Чернігові поміщиків не розстрілювали: треба думати, їх усіх винищили у 1918 – 1919 рр.), двох немолодих уже сестер Просі й Горпини – “чорноробчих” із Сновська¹³ та однієї-двох службовок – усі інші вели домашнє господарство.

Від аналізу даних про роки життя жертв розстрілів щемить серце. На вік до 20 років припадає 44 (10 юнаків мали по 17 років, 13 відповідно 18 і 21 – 19) вбитих – усього 11,5% страчених. Вікова група від 20 до 30 років включно дає найбільше число жертв – 210 осіб (54, 7%). Піком кількості смертей є 23 роки (26 розстрілів), 25 – 29 здійснених смертних вироків і 26 років, на які припадає теж 26 смертей. Разом ці дві вікові групи становлять 66% страчених. Це означає, що вибивали насамперед молодь, на довгу перспективу усуваючи загрозу диктатурі. Сучасні дослідження підтверджують, що в діях чекістів таки була закономірність. Так, В. Прилуцький, посилаючись на офіційні виступи голови уряду УСРР Х. Раковського, зазначив, що “однією з головних рушійних сил селянського опору була молодь”¹⁴. Звичайно, в тюрмі розстрілювали й літніх людей. Так, зафіксовано двох стариків 75 й 80 років, але вікова група від 60 до 80 років – це 6 осіб. Решта страчених – це чоловіки й жінки віком від 31 до 59 років. Загальна кількість їх 124 – 32,3% від розстріляних. У підрахунки може вкраситися неточність, оскільки роки життя страчених проставлялися не завжди охайно, крім того, подекуди вони відсутні взагалі, проте загальну тенденцію дані, наведені вище, характеризують достатньо переконливо.

Усі особи були розстріляні у Чернігові, а ось географія їхнього проживання до того, як вони зустріли свою смерть від чекістської кулі, просто вражає. Зважаючи на пропуски у графі 6, неповне, нерозбірливе чи спотворене до невпізнання написання назви села (так, містечко Мощенка Городнянського повіту записали як Мещено¹⁵), записи у 33 бланках (8,6%) ми виключили із загальної кількості даних про страчених. Отже, будемо оперувати числом 351 розстріляний, місце помешкання яких можна визначити принаймні на рівні губернії. З них 32 (9,1%) особи показали, що жили до арешту за межами Чернігівської губернії. Викликає інтерес ареал розселення підданих колишньої імперії, яким судилося померти у Чернігові. Це міста – Петроград, Москва, Київ, Одеса, Гомель, Житомир, Харків, Могильов, навіть “Сухум Кубанської області” та Владивосток. 6 червня 1921 р. був розстріляний 36-річний моряк із “Китайської області”¹⁶. Окрім того, заарештовані назвали й чимало губерній – Белгородську, Гомельську, Єкатеринбурзьку, Іркутську, Казанську, Нижегородську, Орловську, Пермську, Петроградську, Полтавську, Тамбовську, Тульську, Уфимську, Харківську, Херсонську, Ярославську як місце постійного проживання.

Решта – 319 страчених (90,9%) – були мешканцями Чернігівської губернії. З них тільки 28 (7,9%) постійно мешкали у Чернігові й рівно стільки ж у 8 повітових центрах Чернігівської губернії: Борзні – 2; Глухові – 3; Козельці – 4; Конотопі – 5; Кролевці – 7; Ніжині – 6; у Новгороді-Сіверському та Сосниці – по одній людині. Таким чином, міських жителів Чернігівщини серед страчених було 56 осіб, або 15, 8%. Абсолютна більшість вказала на свою причетність до сільських населених пунктів чи містечок, на які Чернігівщина була, як відомо, багатою. І справді – перед нами постає дещо інша картина, якщо проаналізуємо дані по повітах. Серед розстріляних

було зафіксовано – 17 мешканців Борзенського, 18 – Глухівського, 41 – Городнянського, 20 – Козелецького, 29 – Конотопського, 9 – Кролевецького, 28 – Ніжинського, 17 – Остерського, 27 – Сосницького, 57 – Чернігівського повітів. За винятком Чернігова як губерньського центру, дані про жителів повітових центрів включені до поданих вище підрахунків.

З-поміж конкретних населених пунктів варто назвати декілька з тих, що зазнали найбільших втрат від чекістських розстрілів у Чернігові. Так, у с. Григорівка Конотопського повіту (тепер Бахмацького району) було заарештовано і згодом страчено 10 осіб; у містечку Бахмач – 9; у с. Зазим'є Остерського повіту (тепер Броварського району Київської області) – 8; по стільки ж душ втратили містечко Березна та с. Слобода Чернігівського повіту.

Щодо національної приналежності страчених, то тут теж маємо декілька незаповнених граф – 11, тобто будемо оперувати числом 373. Із нього вилучаємо 57 (15,3%) осіб, які заявили про своє неукраїнське походження, і отримуємо 316 українців, або 84,7%. Усього у графі вказано 5 національностей: 316 українців, 36 євреїв, 18 великоросів (так вони писалися), 2 німці та 1 поляк.

Соціальне походження людини, її приналежність до того чи іншого класу, засвідчена родом занять, фахом, місцем у виробничій структурі, як відомо, висувалися більшовицькою ідеологією, а відтак і представниками радянської влади та її репресивних органів, на перше місце. Проте представників експлуаторських класів, ворожих елементів у списках розстріляних Чернігівським губерньським відділом ВЧК зовсім небагато: уже згадувана глухівська поміщиця, два “лесопромышленника” із Шостки¹⁷, один 19-річний купець із Вересочі¹⁸, три торговці й один “лавочник” – цим список “експлуаторів” вичерпується, а список “ворогів радвлади” – “контрреволюціонерів” різної масті тільки розпочинається. Що являли собою за соціальним статусом і фаховою приналежністю страчені чекістами люди? У 14 випадках графа 9 вищеподаного бланку загну порожня або запис не читається, тому аналізуємо дані про 370 осіб. З них 155 розстріляних ГПУ записані як хлібороби, в оригіналі “хлебопашцы” (41, 9%). Впадає в око відсутність традиційного для радянського підходу поділу на куркулів, середняків та бідняків. Натомість уже самим формулюванням підкреслюється єдність селянства, яке, виходить, повністю було налаштоване вороже до “комуни”. Всесвітньо відомий Рафаель Лемкін – “батько” поняття “геноцид”, виступаючи у 1953 р. на мітингу, присвяченому 20-ій річниці голоду в Україні, зазначив: “Третьє вістря радянської атаки було спрямовано на хліборобів – велику кількість селян-одноосібників, хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України”¹⁹.

Свою приналежність до тодішнього “гегемону” задекларували 33 страчених (8,9%), з них просто робітників – 9, а чорноробів – 24. Серед розстріляних значна кількість ремісників, будівельників та осіб, які надавали побутові послуги. Тут трапляються муляри, ковбасники, кондитери, столяри, слюсарі, пічники, садівники, перукарі, теслі, майстри по дереву, чинбарі, а на першому місці серед цієї категорії шевці. У Чернігівському відділенні ВЧК їх розстріляли 15 осіб (4,5%). Хто знає, може, викрили “змову” шевців.

Службовців було страчено 65 (17,5%) від загальної кількості тих, хто вказав свій соціальний статус. Представники інтелігенції розподілилися так: учителів – 6; інженерів – 5; землемірів – 2; лісничих – 2; юристів – 2; економіст, провізор, живописець, “ограном” (так в оригіналі) – 1. Усього – 21 особа (5,7%). Лікарів, офіцерів, священників у записах немає. Студіююча молодь представлена 3 учнями й 1 студентом.

Отже, навіть при зроблених вище застереженнях щодо браку або спотворення відповідних даних, квантитативний аналіз бланків із записами про розстріляних ГПУ показує, що переважна більшість страчених – це молоді чоловіки (17 – 30 років) – 66%; українці – 84,7%; мешканці Чернігівщини, – 90,9%; переважно жителі її сільських теренів. Селяни становлять 41,9% розстріляних, робітники – 8,9%, тобто

половину страчених. Службовців та ремісників теж навряд чи можна беззастережно зараховувати до експлуататорських класів. Не кажучи вже про те, що й інших людей страчувати – гріх перед Богом і злочин перед людьми.

Як корелюються ці дані з історичними процесами та подіями в Україні в цілому та в краї зокрема? Очевидно, саме в них крилися причини, які спонукали більшовиків до масових розстрілів. За доби, коли страти стали звичним явищем, в Україні, як відомо, здійснювалася політика воєнного комунізму. Увесь комплекс радикальних перетворень, що становлять її глибинну суть, чітко охарактеризував С. Кульчицький: “Комуністичні перетворення вимагали тотального знищення приватної власності – як великої, так і дрібної. Та переважна більшість населення володіла власністю, яка давала засоби для життя. [...] Маса не могли собі навіть уявити іншої економічної реальності, окрім ринкового господарства, яке ґрунтувалося на приватній власності”²⁰.

Назовні ця непримиренна суперечність проявлялася у реалізації продовольчої диктатури, яка обернулася для селян вилученням зерна, реквізиціями коней, худоби, перерозподілом колишніх поміщицьких земель, власності багатих землевласників, монастирів тощо на користь держави, заснуванням комун, реквізиціями продовольства частинами Червоної Армії, яка восени 1920 р. нараховувала 5,5 млн. чоловік, з них на території України було зосереджено 1,2 млн.²¹, та примусовою мобілізацією до її лав. Таким чином, селянський опір був спровокований політикою радянської влади. Не забарилися й повстання, які поширилися по всій Україні. Саме проти них і спрямувала більшовицька диктатура репресивні заходи. Ще в 90-х рр. ХХ ст. було оприлюднено затверджену 20 квітня 1920 р. РНК УСРР “Краткую инструкцию по борьбе с бандитизмом и кулачеством”, 38 та 39 пункти якої гласять: “В случае явно выраженной враждебности населения, укрывательства и упорной невыдачи бандитов и повстанцев, на данное селение может быть наложена та или иная кара. Такими мерами могут быть:

а) контрибуция продуктами продовольствия; б) контрибуция денежная; в) производство выселения и изъятия семейств главарей, зачинщиков восстаний, конфискуя все имущество и передавая его бедноте; г) обстрел селения; д) полное его уничтожение”²². Немає жодного сумніву, що ці та їм подібні настанови й вказівки широко застосовувалися на практиці. Хоча треба відзначити, що, виходячи із уже оприлюднених звітів чекістського керівництва²³, чернігівські повстанці значно менше турбували репресивні органи, ніж селянський рух на Півдні та Правобережжі, наступ поляків і Врангеля у 1920 р. Так, С. Дукельський, наводячи оперативні дані за півмісяця 1920 р. (з 1 по 15 липня), назвав місця боїв з “бандами” на Чернігівщині – село Землянка на Глухівщині; район “Мекашино – Смеч” (очевидно, йдеться про Макишин – тепер Городнянського і Смяч Щорського районів), де була “розсіяна банда” чисельністю 120 осіб, а її ватажки Прокопенко та Ромашко вбиті, та села Нові Млини і Велике Устя на Сосниччині, де “оперують банди” отамана Петренка, “жителя брезенского уезда села Шапаловки” [правильно – с. Шаповалівка Борзенського повіту]²⁴. В аналізованих нами записах є дані тільки про одного розстріляного з Макишина, але це не є свідченням того, що не було розправи: найчастіше страчували на місці, окрім того, у багатьох випадках, як уже зазначалося, відсутні дані про конкретний населений пункт.

Як відомо, на 1921 р. припадає пік селянського руху. За різними підрахунками, на зламі 1920 – 1921 рр. у лавах повстанців перебувало понад 100 тис. чоловік²⁵. Масовий терор, повсюдно застосований під час конфіскації хліба (планові розміри продрозкладки для України у 1921 р. становили 168 млн. пудів), голод, що охопив того ж року південні землі України²⁶, вкрай загострили ситуацію. Щоб справитися зі спалахами селянської війни, більшовицька влада використовувала якнайжорстокіші методи і, послідовно застосовуючи їх, у вересні 1921 р. зменшила кількість повстанських загонів до 64 з 3277 повстанцями²⁷. Відлунням цих кривавих розправ і були розстріли у Чернігові. До речі, далеко не завжди і не всіх повстанців доправляли до тюрми. У розпал селянських повстань, 19 травня 1921р.,

постановою РНК УСРР надзвичайні трійки по боротьбі з бандитизмом отримали право “розстрілу громадян на місці”²⁸. Після 1921 р. наступив спад повстанського руху. Його спричинила низка факторів – “невдача рейду Ю. Тютюнника та М. Палія”, “прорив дипломатичної блокади СРСР, що зменшило ймовірність зовнішнього вторгнення”, “а головне – нова економічна політика більшовиків”²⁹. Проте селяни відступали повільно, і наступного року повстання не припинилися.

У лютому 1922 р. у Ніжинському повіті була “ліквідована велика організація на чолі з полковником “П”, яка складалася із місцевої інтелігенції й заможних селян: усього до організації входило 24 особи”. Чекісти вважали, що члени організації пов’язані з Б. Савінковим³⁰. Під розстріл 4 березня 1922 р. у Чернігові заарештовані не потрапили, можливо, їх ще не встигли як слід допитати або ліквідували у Ніжині.

Аналізуючи географію проведених арештів, ми виокремили декілька населених пунктів, де, очевидно, були вогнища повстань. Дякуючи краєзнавцям М. Барбону та В. Гузію чи не найповніше відображені хід та наслідки повстання у великому селі Зазим’ї (перепис 1917 р. зафіксував 428 дворів і 2594 жителів)³¹. Воно розпочалося 26 квітня 1920 р., коли сюди прибув загін червоноармійців, щоб реквізувати селянських коней для потреб 12-ої армії. Господарі відмовилися виконувати наказ, через пару тижнів до села прибув каральний загін чекістів, але розлючені селяни, зорганізувавшись і створивши повстанський комітет, розгромили його. Повстання охопило сусідні села – Літки, Требухів, Погреби, містечко Бориспіль. Події польсько-радянської війни відстрочили розправу, але коли червоні оволоділи Київщиною, вони показово покарали повстанців. У Зазим’ї було заарештовано близько 60 осіб, яких доправили до Остра і частково до Чернігова³². Серед страчених у губернському центрі фігурують прізвища ватажків повсталих, але не збігаються імена, очевидно, викоринювали рід. Село за радянських часів зажило слави “бандитського”. Що це означало, добре ілюструється спогадами поета М. Сома, який був родом з тих країв. “Однак я ніколи не забуду, – писав він, – обережного партійного напуття першого секретаря Броварського райкому партії Микити Ратушного ще в другій половині п’ятдесятих років, вітаючи мене з виходом першої збірки поезій, той добрий, щирий українець (були ж бо й такі в моноліті компартійців) сказав пророчі і страшні слова: “Синочку, хай тебе ніколи не спіткає доля земляка Чупринки. Нам не буде пощади за Гоголівське, Требухівське, Зазимське та Літківське повстання у двадцятих роках. Ніколи не наголошуй, що ти народився в Требухові...”³³.

Історія селянських повстань та розправ над сільським населенням широко висвітлена в сучасній науковій та публіцистичній літературі, хоча важко не погодитися з істориком Ю. Котляром, який слушно зазначив: “Ще потребують свого подальшого вирішення наукові проблеми, пов’язані з вивченням причин повстанського руху, [...] його соціальної бази, дійсних масштабів, встановленням його чіткої періодизації, характерних рис і ознак. Але очевидно, що об’єктивні висновки можна робити тільки на основі скрупульозних краєзнавчих досліджень”³⁴. Якраз цих останніх і бракує для зіставлення даних про розстріли у Чернігівській тюрмі з інформацією про селянські виступи. Ми вже вказували, що у записках про страчених у 1920 р. зазначено, що 10 осіб були родом із села Григорівки. Очевидно, там було вогнище масового невдоволення, викликане вищеназваними причинами. Поки що вдалося відшукати тільки стисле повідомлення про цей вибух селянського гніву в одному оприлюдненому звіті чекістів: “Как общее правило – мелкие банды, находившиеся под руководством повстанческих комитетов, имели во главе бывших гетманских и денкинских офицеров, иногда и учителей. Так во главе банды, ликвидированной в июле 1919 года в Григорьеве Конотопского уезда, стоял бывший офицер Козачинский”³⁵. Очевидно, йдеться про волосне село Конотопського повіту Григорівку, де у 1917 р. було 583 двори і 3785 мешканців³⁶. Чи був насправді Козачинський офіцером, судити важко: у біографічному довіднику старшин Збройних Сил УНР він не представлений³⁷, наразі в нашому розпорядженні немає будь-якої інформації про нього. Але 7 вересня 1920 р. (через рік з гаком після придушення повстання) у Чернігові були розстріляні мешканці с. Григорівки: Козачинська Людмила Миколаївна, вік не вказа-

ний, українка, службовка; Козачинський Філарет Миколайович, 25 років, українець, неодружений, службовець; Козачинський Микола Йосипович, 62 років, українець, хлібороб³⁸. Ця інформація дає підстави для припущення – якщо навіть Філарет Козачинський і не був тим офіцером, що підняв повстання проти більшовиків, то міг бути його братом, жінка – дружиною чи сестрою, а старший віком “хлібороб” – батьком. На жаль, практично відсутні дані про заворушення у Слободі, Березні, інших селах і містечках Чернігівського повіту. Взагалі, та обставина, що 85 (26,6% від кількості тих, у кого зазначено місце проживання) страчених мешкали у Чернігові та довколишніх селах, змушує ретельніше дослідити саме цей аспект. Звичайно, високий відсоток пояснюється близькістю до губерньського відділу ВУЧК, але й масовість селянських виступів, очевидно, теж зіграла свою роль.

Численні дослідження останніх років переконливо доводять, що представники інтелігентних професій трактувалися радянською владою як ворожі елементи³⁹, а тому “на початку 1920-х рр. арешти серед інтелігенції були звичним явищем”⁴⁰.

Значний відсоток розстріляних серед єврейського населення можна, як нам здається, пояснити декількома причинами. Найважливіша з них – значний відсоток його у краї. Звичайно, євреїв не можна запідозрити в участі у селянських повстаннях. Люди старшого віку, можливо, заарештовувалися як “буржуї”, а потім страчувалися як такі, що не спромоглися виконати непосильну контрибуцію. Були серед них і представники чернігівської інтелігенції. Так, 20 лютого 1921 р. розстріляли Олександра Ісаковича Туріна, 54 років, “правозащитника”⁴¹. Символічно звучить запис його професії у списку закатованих. Деяке уявлення про те, за що розстрілювали адвокатів, дають спогади М. Чорносвітової. “Турин – присяжний повернений, єврей, старый человек. Защищал на суде революционного трибунала рабочих против коммуниста”, – писала вона⁴².

Деякі припущення можна висловити щодо причин арешту й розстрілів єврейської молоді (близько половини усіх страчених цієї національної групи), хоча знову ж таки на рівні регіону питання зовсім не вивчене. Ймовірно, цей факт пояснюється глибоким закоріненням у їхньому середовищі організацій і товариств не тільки соціалістичного спрямування на національній основі, але й нелегальних, опозиційних до радянської влади сіоністських партій і груп⁴³. Найбільшу популярність здобув так званий Єврейський комсомол (Євкомол), члени якого підтримували радянську владу. Ареалом його поширення, крім великих промислових центрів, стали й невеликі міста та містечка. “Найбільш міцними” подібні організації виявилися в “Сосничах (Чернігівщина) та Пирятині (Полтавщина), через що ці містечка жартома називали “Пітером та Москвою Євкомолу”⁴⁴. Терпимість же каральних органів до подібних організацій тривала недовго. В літературі, зокрема, описується, як уже на початку 20-х рр. було ліквідоване спортивне товариство “Маккабі”⁴⁵.

Серйозну конкуренцію вищезазваним рухам та й ЛКСМУ в цілому становив сіоністський напрям. “Молодь, – як стверджує сучасний дослідник, – стала головною рушійною силою всього сіоністського руху в Україні”⁴⁶, і та обставина, що на Чернігівщині були масово поширені подібні організації, не могла не викликати стурбованість чекістів та й правлячих кіл. Згідно з доповідною запискою заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу від 15 вересня 1925 р., в Україні тоді мешкало 2 млн. єврейського населення. Автор оприлюдненого документа твердить, що “численні сіоністські організації” обрали лейтмотивом своєї пропаганди тезу, що “*кажущаяся* разрешенной национальная проблема на Украине сведена советской властью в отношении еврейского народа к его физическому и моральному *уничтожению*”⁴⁷ (виділено курсивом у тексті. – Т. Д.). Із цього ж джерела випливає, що й чекісти вважали саме молодь із містечок, “лавочников и кустарей” рушійною силою сіоністського руху⁴⁸. Виходячи з наведених вище фактів, можна припускати, що сіоністи були недалеко від істини.

Аналіз записів про розстріли дає можливість порушити табу з приводу ще однієї таємниці ВЧК – ГПУ. Йдеться про розстріли заручників, яких набирали не тільки за місцем проживання ворогів, з числа “куркулів”, але й за родинною ознакою. Ав-

тор єдиної на сьогодні монографії з цього дражливого питання навела достатню кількість переконливих фактів, які свідчать, що це була поширена практика й на початку 20-рр., бо система сімейного заручництва застосовувалася й “у разі невиконання селянами продрозкладки чи продподатку”⁴⁹. Збіг прізвищ, по батькові, вікових характеристик й місця проживання дає підстави для твердження про розстріл членів однієї родини. У списках страчених є дані про загибель подружніх пар⁵⁰. Чекісти у свій макабричний спосіб реалізували формулу великого кохання Олександра Гріна: “Вони жили довго й щасливо і померли одного й того ж дня”. Про довге й щасливе життя, звичайно, не йшлося, але чекістські кулі обірвали їхнє життя таки одного дня – 4 березня 1922 р., коли дружинам було по 35, а чоловікам відповідно по 43 роки. І ще один жахливий приклад. Можливо, 4 листопада 1921 р. у Чернігівській тюрмі стратили матір і сина: вона – сорокарічна домашня господарка із Мени Непом’яща Рахіль Вольковна; він – вісімнадцятирічний службовець із Мени Непом’ящий Давид Калманович⁵¹. Можна собі тільки уявити скільки жахливих сцен прощання пройшло перед байдужими очима катів.

У загівських записках чимало матеріалів про страти батька й сина, рідних братів (припущення ґрунтується на однакових прізвищах, по батькові, вікових збігах), але, можливо, вони були членами антирадянської організації чи учасниками повстання. Проте у випадку із літніми жінками-домогосподарками висновок впливає один – заручниці.

Насамкінець варто звернути увагу на історичне значення цих матеріалів. Навіть за умов запеклої громадянської війни (хоча вона нібито й закінчилася повною перемогою більшовиків) кількість людей, розстріляних губчека в далеко не найбільшому українському місті, в регіоні, який самі чекісти у секретних звітах не трактували як епіцентр масового селянського руху, видається надто великим. Скільки ж тоді розстріляли на Київщині, Катеринославщині, Запоріжжі? Переважна більшість страчених – молоді українці, селяни. То, можливо, ВЧК – попередниця ГПУ, заходилася здійснювати геноцид задовго до 1933 р.? Матеріали, виявлені нами, дають підстави для подібних висновків.

1. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3580, арк. 187 зв.
2. Там само, спр. 3581, арк. 484.
3. Курас Г., Демченко Т. З літературної творчості Василя Дубровського // Літературний Чернігів. – 2003. – № 4. – С. 85 – 95.
4. Черносивтова М.В. Большевики в Чернигове. В Чернигове / М.В. Черносивтова // Красный террор глазами очевидцев / Составл., предисл. С.В. Волкова. – М., 2009. – С. 85 – 93.
5. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3580, арк. 188.
6. Шаповал Ю. та ін. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997. – С. 8.
7. Там само. – С. 9.
8. Там само. – С. 9.
9. Ісаков П. Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережній Україні в 1919 – 1920 роках / П. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 138.
10. Шаповал Ю. та ін. Назв. праця. – С. 9.
11. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 446 – 484.
12. Там само, арк. 210.
13. Там само, арк. 346, 347.
14. Прилуцький В. Опір молоді тоталітарному режиму в УСРР (1920 – 1927 рр.) / В. Прилуцький // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірник наук. праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 273.
15. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 356, 357, 358.
16. Там само, арк. 245.
17. Там само, арк. 420, 421.
18. Там само, арк. 190.
19. Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні: Стаття 28 мовами / Ред. Р. Сербин; упоряд. О. Стасюк. – К., 2009. – С. 39.
20. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. Кульчицький. – К., 1996. – С. 369.
21. Там само. – С. 40.

22. Ганжа О. “При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке” / О. Ганжа // Віче. – 1994. – № 1. – С. 122 – 123.
23. Дукельский С. ЧК на Украине / С. Дукельский. – [Б.м.]: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. – 151 с.; Государственное политическое управление: Отчет о полугодовой деятельности (Январь – июнь 1922 года) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – № S. – С. 316 – 389.
24. Дукельский С. Указ. соч. – С. 58.
25. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов // // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № S. – С. 90.
26. Там само. – С. 95.
27. Шаповал Ю. Більшовицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період: невідомі документи і факти / Ю. Шаповал // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 5. – С. 29.
28. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні... – С. 97.
29. Подкур Р. Ю. Збройний опір як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК – ГПУ) / Р.Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – К., 2005. – Вип. 31. – С. 97.
30. Отчет о полугодовой деятельности (Январь – июнь 1922 года)... – С. 347.
31. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Изд. 2-е. – Чернигов, 1919. – С. 51.
32. Зазимське повстання 1920 р. // [http://uk.wikipedia.org/wiki/Село_Зазим'є_в_роки_Української_революції_\(1917_–_1920\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Село_Зазим'є_в_роки_Української_революції_(1917_–_1920)) // <http://zazimie.narod.ru/topic4>.
33. Сом М. Чупринка – се легенда: До 130-річчя від дня народження поета / М. Сом // Київ. – 2009. – № 10. – С. 12.
34. Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. / Ю. Котляр // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірник наук. праць. – К., 2005. – Вип.13. – С. 183.
35. Цит за: Іванущенко Г. Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.: Історико-документальні нариси / Г. Іванущенко. – Суми, 2001. – С. 41
36. Список селений и городов Черниговской губернии... – С. 65.
37. Див.: Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) : Наук. вид. / Я. Тинченко. – К., 2007. – 536 с.: іл.
38. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 104, 110, 112.
39. Див.: Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.; Едмонтон, 1992. – 176 с.
40. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / О.А. Коляструк. – Харків, 2010. – С. 194.
41. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 285.
42. Черносивтова М.В. Указ. соч. – С. 91.
43. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки / В.І. Прилуцький. – К., 1993. – С. 30.
44. Там само. – С. 30 – 31.
45. Прилуцький В. Опір молоді тоталітарному режиму в УСРР... – С. 276.
46. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання... – С. 32.
47. Шаповал Ю. та ін. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні... – С. 234.
48. Там само. – С. 238.
49. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин “ворогів народу” в Україні (1917 – 1953 рр.) / Т. Вронська. – К., 2009. – С. 63.
50. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 3581, арк. 451,452, 466, 467.
51. Там само, арк. 317, 350.

В контексте истории Украины начала 20-х гг. XX в. в статье проанализированы записи заговских книг умерших г. Чернигова о жертвах расстрелов ВЧК (1920 – 1922 гг.), приведены данные об их возрасте, национальности, социальном статусе, поле, определены даты казней.

Ключевые слова: *массовые расстрелы, ВЧК – ГПУ, метрические книги, террор, крестьянские восстания.*

The article makes an attempt to analyse the notices of Chernihiv registry office about the victims by the Soviet punitive organs (VCK – GPU) in 1920 – 1922 years, specifically the information of their age, sex, nationality, social status, the execution's dates in the context of the Ukrainian history of the 20th years of XX century.

Key words: *mass executions, the Russian Extraordinary Commission (VCK), the Main Political Administration (GPU), metric books, terror, the peasant rebellions.*